

این اثر را به روح پرفتوح فقیه توانا و اصولی حکیم،
مرحوم آیه الله سید ابراهیم علم الهدی سبزواری رحمته که
توفیق سال‌ها شاگردی در محضرشان را داشته‌ام، تقدیم
می‌دارم.

پیشگفتار

نیاز به سلامت از نیازهای پایه در زندگی انسان است. سلامت جسمی و روحی انسان با دو روش پیش‌گیری و درمان تأمین می‌شود. در روش نخست عوامل بیماری‌زا را می‌یابند و زمینه فعالیت آن‌ها را از بین می‌برند یا به کم‌ترین حالت ممکن می‌رسانند تا انسان با بدن و روان سالم به زندگی خود ادامه دهد. اما در روش دوم تلاش می‌کنند عوامل بیماری‌زا را تحت کنترل درآورند و در بهترین حالت، نابود کنند تا انسان سلامت خود را باز یابد.

بهداشت و درمان هرچند به ظاهر دو راه متفاوت به نظر می‌آیند، اما تکمیل‌کننده یکدیگرند و در هر دو مورد، شناخت عوامل بیماری‌زا ضروری است.

شناخت عوامل بیماری‌زا و چگونگی کارکرد آن‌ها در بدن انسان از یک سو و راه‌های مقابله با آن‌ها از سوی دیگر، وظیفه اصلی دانش پزشکی است. پزشکی در عمل به این وظیفه ذاتی خود نیازمند محیطی است که بتواند روند پیدایش عوامل بیماری‌زا، چگونگی عمل آن‌ها و سرانجام واکنش بدن را در مقابل آن‌ها بشناسد و سپس، با تنظیم اصول و مقررات بهداشتی، زمینه پیدایش آن‌ها را از بین ببرد و در صورت پیدایش، آن‌ها را نابود سازد.

طبیعی است محیط چنین کاوش‌هایی نمی‌تواند بدن خود انسان باشد، زیرا صرف

نظر از مغایرت آن با هدف دانش پزشکی که مراقبت و حمایت از سلامت انسان است، با جایگاه و منزلت انسانی نیز ناسازگار است. از این رو احساس نیاز به مدل‌های حیوانی برای تحقیقات، روز به روز در جامعه پزشکی بیشتر می‌شود.

هرچند احساس نیاز به مدل‌های حیوانی از همان نخستین روزهایی که پزشکی از توصیف بیماری به شناخت بیماری روی آورد قابل درک است؛ اما با گذشت زمان، این پرسش ابتدا در ذهن خود پزشکان و سپس در ذهن حقوقدانان شکل گرفت که آیا انسان مجاز است برای تثبیت موقعیت سلامت خود در دو حوزه بهداشت و درمان، سلامت حیوانات را به خطر بیندازد؟

از این جا بود که با ورود نگرش‌های حقوقی - اخلاقی به حوزه مطالعات و تحقیقات پزشکی زمینه پیدایش دانشی میان رشته‌ای به نام اخلاق زیستی (Bioethics) فراهم آمد. محققان اخلاق زیستی بر این باورند که هرچند جایگاه ممتاز انسان در میان سایر موجودات به او اجازه بهره‌وری از حیوانات را به سود پیشبرد تحقیقات پزشکی می‌دهد، اما از آن جا که حیوانات نیز به عنوان موجودی از همین نظام، دارای حق زیستن و البته سالم زیستن هستند، معلوم نیست بتوان بدون هیچ محدودیتی از آن‌ها به سود خود بهره جست.

چنین نگرشی به حوزه حیوانات باعث شد محققان اخلاق زیستی با بررسی مسأله بهره‌وری از حیوانات در دو حوزه حقوق و اخلاق، ضمن تنظیم مقررات و قوانین لازم برای نگهداری و کار با حیوانات در محیط‌های آزمایشگاهی، بایستگی‌ها و اصول اخلاقی استفاده از حیوانات را نیز یادآور شوند.

بر این اساس، مهم‌ترین وظیفه اخلاقی، مسؤلیت‌پذیری محققانی است که با نظارت آن‌ها کار بر روی حیوانات انجام می‌گیرد. این مسؤلیت‌پذیری باعث می‌شود محققان علوم پزشکی نسبت به مکان و شرایط نگهداری، تغذیه و بهداشت حیوانات حساس بوده، از انجام روش‌های دردناک در مورد آن‌ها جز در موارد خاص جداً خودداری کنند.

اینک یک پرسش اما به چند شکل پیش روی ماست: کار با حیوانات در محیط آزمایشگاهی از نظر اسلام به عنوان یکی از ادیان بزرگ الهی که در حوزه‌های مختلف انسانی و حیوانی قوانین و مقررات فراوانی دارد، چگونه ارزیابی می‌شود؟ آیا می‌توان از لابلای قوانین و مقررات حقوقی و تعالیم اخلاقی این دین بزرگ الهی به راه کاری در این باره دست یافت؟

برای یافتن پاسخ ناگزیریم ابتدا منابع اسلامی را اعم از قرآن و سنت مورد بررسی قرار دهیم، سپس به آرا و نظرات محققان مختلف علوم اسلامی پیرامون حیوانات توجه کنیم.

حیوانات از جمله شگفتی‌های جهان آفرینش هستند که خداوند متعال انسان‌ها را به تأمل در آفرینش آنها فرا می‌خواند تا از یک سو به پیچیدگی وجودی آنها پی برده و از سوی دیگر به بزرگی آفریننده‌شان اذعان کنند؛

﴿أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْآيَاتِ كَيْفَ خُلِقَتْ﴾^۱، آیا به شتر نمی‌نگرند که چگونه

آفریده شده است؟

آن گونه که پس از این به تفصیل توضیح خواهیم داد، قرآن کریم دوست داشتن حیوانات و احساس لذت انسان از ارتباط با آنها را به عنوان یک اصل مورد پذیرش قرار داده، دیدگاه سلیمان را در این باره چنین بیان می‌کند:

﴿إِذْ عَرِضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ الصَّافِنَاتُ الْإِجْيَادُ﴾ * فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ

رَبِّي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ * رُدُّوهَا عَلَيَّ فَطَفِقَ مَسْحًا بِالْسُوقِ وَالْأَعْنَاقِ﴾^۲، به

یاد آور هنگامی را که عصر گاهان اسب‌های چابک تیز رو را بر او عرضه

داشتند، سلیمان گفت: من این اسب‌ها را به خاطر پروردگارم دوست دارم. (او

۱. غاشیه، ۱۷/۸۸.

۲. ص، ۳۸/۳۱-۳۳.

همچنان به آن‌ها نگاه می‌کرد) تا از دیدگانش پنهان شدند. (آن‌ها به قدری جالب بودند که گفت): بار دیگر آن‌ها را نزد من باز گردانید و با دست خود ساق و گردن آن‌ها را نوازش می‌داد.^۱

هم‌چنین احساس زیبایی و شکوهی را که انسان از دیدن چهارپایان دارد این‌گونه توصیف می‌کند:

«وَلَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَحِينَ تَسْرَحُونَ»^۲، در چهارپایان برای شما زیبایی است آن‌گاه که (شامگاه) آن‌ها را از چرا بر می‌گردانید و هنگامی که (صبحگاه) آن‌ها را به چرا می‌برید.

این احساس زیبا و خوشایند هم زیستی با حیوانات باعث شده است که امامان معصوم علیهم‌السلام برخی از حیوانات را از جمله ساکنان خانه (اهل بیت) به حساب می‌آورند. عن أبي عبد الله في الهرة: إنها من أهل البيت،^۳ امام صادق علیه‌السلام در باره گربه فرمودند: گربه از ساکنان خانه است.

در نتیجه حیوانات نیز همچون انسان از منزلت و جایگاهی خاص برخوردار هستند که از یک سو خداوند درخواست و دعای آن‌ها را پذیرفته^۴ و به واسطه وجود آن‌ها، کیفر رفتار زشت انسان‌ها را به تأخیر می‌اندازد^۵ و از سوی دیگر، انسان نیز موظف به حفظ و رعایت حرمت آن‌ها است تا آن‌جا که پیامبر گرامی اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم حیوانات را شایسته سلام دادن می‌داند.

۱. در معنای این آیات احتمالات دیگری هم مطرح است؛ ر.ک: من لا يحضره الفقيه، ۱/۲۰۲،

شماره ۶۰۶-۶۰۷.

۲. نحل، ۶/۱۶.

۳. تهذيب الأحكام في شرح المقنعة، ۱/۲۲۶، شماره ۶۵۲.

۴. الكافي، ۲۴۶/۸، شماره ۳۴۴.

۵. الكافي، ۲۷۶/۲، شماره ۳۱.

أتى رجلاً النَّبِيِّ فسلم عليه، فقال النَّبِيُّ: و عليكم السلام. فقال الرجل: يا رسول الله، إنما أنا وحدي، فقال: عليك و على فرسك،^۱ مردی نزد پیامبر ﷺ آمد و بر ایشان سلام کرد، پیامبر ﷺ فرمود بر شما باد سلام؛ مرد گفت: ای رسول خدا، من یک نفر بیش نیستم، فرمود: بر تو و بر اسبت سلام.

هم چنان که امام صادق عليه السلام نیز حیوانات را از یاد نبرده، برای آن‌ها به درگاه الهی دست به دعا بر می‌دارد:

إِنِّي لِأَدْعُو اللَّهَ لَكَ، حَتَّى أَسْمِيَ دَابَّتِكَ (ادعو لدابتك)،^۲ من در پیشگاه الهی برای تو و چهارپاییت دعا می‌کنم.

و امام کاظم و امام باقر عليهما السلام هم برای برطرف شدن مشکلات برخی حیوانات دست به دعا بر می‌دارد، چه آن حیوان، شیری درنده باشد یا پرنده‌ای کوچک چون قمری و کبوتر.^۳

در چنین شرایطی است که حیوانات همچون سایر افراد یک خانواده ضمن آن که باید مورد حمایت عاطفی سرپرست خانواده قرار گیرند،^۴ از حقوقی نیز برخوردارند که سرپرست خانواده موظف به رعایت آن‌ها است. به همین جهت در متون اسلامی از حقوق حیوان بر مالکش سخن به میان آمده است.

امام صادق عليه السلام برای حیوان شش حق را بر شمرده‌اند که مالک موظف به رعایت آن‌ها است: بیش از طاقتش بر او بار نکند، پشت حیوان را محلی برای گفتگو قرار ندهد، پس

۱. النوادر، ص ۱۹۶.

۲. اختیار معرفة الرجال، ۶۸۷/۲، شماره ۷۳۰.

۳. الخرائج و الجرائح، ۶۴۹/۲-۶۵۰، شماره ۱؛ الشاقب فی المناقب، ص ۳۹۰، شماره ۳۲۰؛ بصائر الدرجات، ص ۳۶۴، شماره ۱۶.

۴. بر همین اساس در متون دینی از نوازش حیوانات سخن به میان آمده است: «قال رسول الله: ارتبطوا الخيل و امسحوا بنواصيها و أعجازها (أكفألها)»؛ سنن أبی داود، ۵۷۶/۱، شماره ۲۵۵۳.

از استفاده به او غذا دهد، آب در اختیار او قرار دهد، به صورتش داغ نگذارد و به صورتش ضربه وارد نسازد.^۱

امیرالمؤمنین علیه السلام نیز به کارگزار خود که مسئول جمع آوری زکات است، منشوری از اصول اخلاقی را در رفتار با حیوانات چنین بیان می‌کند:

وَلَا تُوَكَّلُ بِهَا إِلَّا نَاصِحًا شَفِيقًا وَ أَمِينًا حَفِيفًا غَيْرَ مُعْنِفٍ وَ لَا مُجْهِفٍ وَ لَا مُلْغِبٍ وَ لَا مُتْعِبٍ ... أَلَّا يَحُولَ بَيْنَ نَاقَةٍ وَ بَيْنَ فَصِيلِهَا وَ لَا يَمْضُرَ لَبَنَهَا فَيَضُرَّ [فَيَضُرَّ] ذَلِكَ بَوْلَهَا وَ لَا يَجْهَدَنَّهَا رُكُوبًا وَ لِيُعَدَلَ بَيْنَ صَوَابَاتِهَا فِي ذَلِكَ وَ بَيْنَهَا وَ لِيُرْفَهُ عَلَى الْإِلَاقِ وَ لِيُسْتَأَنَّ بِالنَّقَبِ وَ الظَّلَعِ وَ لِيُورِدَهَا مَا تَمُرُّ بِهِ مِنَ الْعُدْرِ وَ لَا يَعْدِلُ بِهَا عَنْ نَبْتِ الْأَرْضِ إِلَى جَوَادِّ الطَّرِيقِ وَ لِيُرْوَحَهَا فِي السَّاعَاتِ وَ لِيُيَهِّلَهَا عِنْدَ النَّطَافِ وَ الْأَعْتَابِ،^۲ چوپانی گوسفندان و شتران را جز به شخص خیرخواه و مهربان، امین و حافظ که نه سخت‌گیر است و نه ستمکار، نه تند می‌راند و نه آن‌ها را خسته می‌کند مسپار ... بین شتر و نوزادش جدایی نیفکند و شیر او را ندوشت تا به بچه‌اش زبانی وارد نشود. و در سوار شدن بر شتران عدالت را مراعات کند و نیز شتر خسته یا زخمی را که سواری دادن برایش مشکل است مراعات کند، آن‌ها را به درون آبگیر ببرد و از راهی که دو طرف آن علفزار است به راه بی‌علف نکشانند و ساعاتی استراحتشان بدهد و آن‌گاه که به آب و علفزار می‌رسد، مهلت دهد تا آب بنوشند و علف بخورند.

حیوانات و حقوق آن‌ها نه تنها مورد توصیه پیامبر گرامی و امامان معصوم علیهم السلام بوده است، بلکه اسلام تنها دین الهی است که اقدام به حمایت از حیوانات در خاستگاه خود کرده، حرم الهی را منطقه‌ای امن برای حیوانات اعلام کرده، که نه تنها آزار و اذیت

۱. المحاسن، ۶۲۷/۲، شماره ۹۶۳؛ هم چنین ر.ک: میزان الحکمة، ۷۱۲/۱، شماره ۹۸۱.

۲. نهج البلاغة، ص ۳۸۰، نامه شماره ۲۵.

حیوانات در آن منطقه جایز نیست، بلکه شکار حیوانات، بیرون کردن حیوانات، رم دادن حیوانات، ... را هم در آن جا حرام اعلام کرده است.^۱

مسلمانان نیز از همان نخستین روزهای پیدایش اسلام، پیوسته در زندگی روزمره خود به حیوانات و حقوق آنها احترام گذاشته، حمایت از آنها را از جمله وظایف حتمی خود می دانستند.

به عنوان مثال، پس از آن که در سال ۱۹ هجری (۶۴۳ میلادی) مسلمانان موفق به فتح مصر شدند، برای فتح روم عازم اسکندریه شدند. فرمانده سپاه اسلام (عمرو بن عاص) پیش از ترک مصر دستور داد تا خیمه فرماندهی را جمع آوری کنند، اما به وی خبر دادند که کبوتری چاهی در آن تخم گذاری کرده است. فرمانده از دستور خود صرف نظر کرده، اجازه داد تا خیمه همچنان پا بر جا بماند. وجود این خیمه در سالهای بعد باعث گرد هم آمدن مردم شد و شهری که اکنون نیز به نام فسطاط (خیمه) شهرت دارد، به عنوان نخستین شهر ساخته شده توسط اعراب در مصر، به وجود آمد.^۲

هم چنین یکی از کاربردهای سنت نیکوی وقف^۳ که از دیرباز مورد تأکید اسلام و توجه مسلمانان بوده، وقف برای تأمین آذوقه حیوانات است. نمونه‌هایی از این سنت نیکو را در وقف نامه‌هایی که هم اکنون در آرشیو اسناد آستان قدس رضوی نگهداری می شود به خوبی می توان یافت.

انسان‌هایی خیر اندیش در صدها سال پیش بخشی از اموال غیر منقول خود را وقف کرده‌اند تا از درآمد آنها، برای تأمین غذای پرندگان در زمستان و سگ‌های ولگرد اقدام شود.

۱. السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، ۵۶۶/۱؛ شرائع الاسلام فی مسائل الحلال والحرام، ۲۲۲/۱.

۲. التنبییه والاشراف، ص ۳۱۰.

۳. منظور از «وقف» آن است که شخص مقداری از مال خود را برای هزینه کردن در کارهای خیر، در اختیار دیگران قرار دهد.

به هر حال، پژوهش حاضر هرچند نخستین پژوهش در حوزه حیوانات با رویکرد اسلامی نیست،^۱ اما تلاش شده است مسأله حیوانات در سه حوزه: کلامی، حقوقی و اخلاقی مورد بررسی قرار گیرد. نویسندگان امیدوار است نتایج به دست آمده از مجموع این سه حوزه، بتواند دیدگاه اسلام و عالمان مسلمان را پیرامون حیوانات، حقوق آن‌ها و هم چنین بایستگی‌های رفتاری انسان با آن‌ها اندکی روشن سازد.

۱. پیش از این در چند اثر (مقاله و کتاب) حقوق حیوانات از دیدگاه اسلام به زبان فارسی مورد بررسی قرار گرفته است که جادارد از نویسندگان محترم آن‌ها تشکر و قدردانی کنم. برخی از این آثار عبارتند از:

- فریدونی، حسین: بررسی حقوق حیوانات در اسلام و قوانین روز، پایان نامه دکتری، دانشگاه تهران، دانشکده دامپزشکی، سال تحصیلی ۱۳۴۵-۱۳۴۴، شماره ۷۹۷
- جعفری، محمد تقی، حقوق حیوانات در فقه اسلامی، رسائل فقهی، چاپ اول، مؤسسه نشر کرامت، ۱۳۷۷

- حقوق حیوان از نظر اسلام، نشریه کار و کارگر، ۱۳۷۷/۱/۲۵
- نائینی، دکتر علیرضا - ربانی، دکتر محمد: حقوق حیوانات از دیدگاه قرآن و حدیث، مجله دانشور، سال هفتم، شماره ۲۶، زمستان ۱۳۷۸
- ناجی جزایری، سید هاشم، حمایت از حیوانات در اسلام، اجلدی، چاپ اول، دار الثقلین، قم، ۱۳۷۹

- رشیدی، فریبرز، حقوق حیوانات، مجله دامپزشک، سال پنجم، شماره ۱، پاییز ۱۳۸۰ و سال چهارم، شماره ۳، بهار ۱۳۸۰

- پور محمدی، شیمیا: گستره حقوق حیوانات در اسلام و غرب، مجله ندای صادق، سال دهم، شماره ۳۹ و ۴۰، زمستان ۱۳۸۴

- احمدی خواه، علی، حقوق حیوان‌ها در سیره و سخن پیامبر اعظم، مجله تاریخ در آئینه پژوهش، شماره ۱۱، سال سوم، پاییز ۱۳۸۵

- مقیمی حاجی، ابوالقاسم، حقوق حیوانات در فقه اسلامی، فصلنامه فقه اهل بیت، شماره ۴۸، سال دوازدهم، زمستان ۱۳۸۵

- کلاتری ارسنجانی، علی اکبر: فقه شیعه و حقوق حیوانات، مجله فقه، سال نهم، شماره ۳۳-۳۴

بدون شک، راهی که امروز ما در آن هستیم با تحقیقات و پژوهش‌های گسترده‌تر عالمان و محققان برجسته در آینده با فروغ بیشتری گره‌گشای ابهام‌های اخلاقی - حقوقی کار با حیوانات خواهد بود.

در پایان توجه خوانندگان محترم را به دو نکته جلب می‌نمایم:

اول: در منابع حدیثی مطالب مختلفی درباره حیوانات وجود دارد، که به علت پرهیز از طولانی شدن بحث، از گفتگو درباره آن‌ها خودداری شد؛ برخی از عناوین آن مطالب از این قرار است: مطلوب بودن نگهداری حیوانات، آداب نگهداری حیوانات، آداب و ارزش نگهداری انواع مختلف اسب، الاغ و قاطر، شتر، گوسفند، سگ، گربه، کبوتر، مرغ، خروس و لزوم احترام گذاشتن به آن‌ها، روش ادب کردن حیوانات، روش بستن زین و لجام، آداب سواری گرفتن از حیوانات، تنوع رنگ‌های حیوانات و تفاوت‌های آن‌ها، غذا خوردن پیش روی سگ، عدم جواز کشتن گربه و چهارپایان، ...^۱

دوم: در این پژوهش به طور گسترده از احادیث پیامبر گرامی اسلام و امامان معصوم علیهم‌السلام که در منابع شیعی و سنی وجود دارد، استفاده شده است. هرچند در تحقیقات فقهی ضروری است برای استنباط یک حکم، روایات را پیش از محتوا، از نظر سندی مورد بررسی قرار داد، اما از انجام آن خودداری کردیم، زیرا بیش‌تر این روایات صرف نظر از مذهب راوی آن‌ها، از آن جهت که موافق با عقل و عموماً موجود در کتاب و سنت هستند، معتبر بوده، اطمینان به صدور آن‌ها داریم.^۲

سعید نظری توکلی

مشهد مقدس - ۱۳۸۶/۲/۳۱

۱. برای اطلاع بیش‌تر ر.ک: *وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة*، ۸/۳۳۹-۳۶۲.

۲. ر.ک: *بحار الأنوار*، ۳۱۶/۶۲.